

سیر سم‌شناسی در متون پزشکی اسلامی

محمدحسن الحمود

ترجمة غلامرضا جمشیدنژاد اول

عضو هیئت علمی دائرة المعارف بزرگ اسلامی

چکیده دانشمندان و پزشکان مسلمان در تألیفهای لغوی، و پزشکی و در کتابهای تاریخ طبیعی خود به بررسی درباره سمها پرداخته‌اند. همچنین ایشان تألیفهایی اختصاصی درباره سمهای گیاهی، و جانوری، و کانی و نیز درباره راههای پیشگیری از آسیبهای آنها و درمان حالت‌های مسمومیت پدید آمده به سببهای جنایی یا به سبب پیشآمدهای ناخواسته زیستی نوشته‌اند. که در این مقاله پاره‌ای از آنها مورد بررسی قرار می‌گیرد.

کلید واژه‌ها: سم‌شناسی اسلامی، جانوران زهرآگین، تاریخ سم‌شناسی، پادزهر، جانوران آزمایشگاهی.

۱. سمها در میراث باستانی عراق و ایران باستان

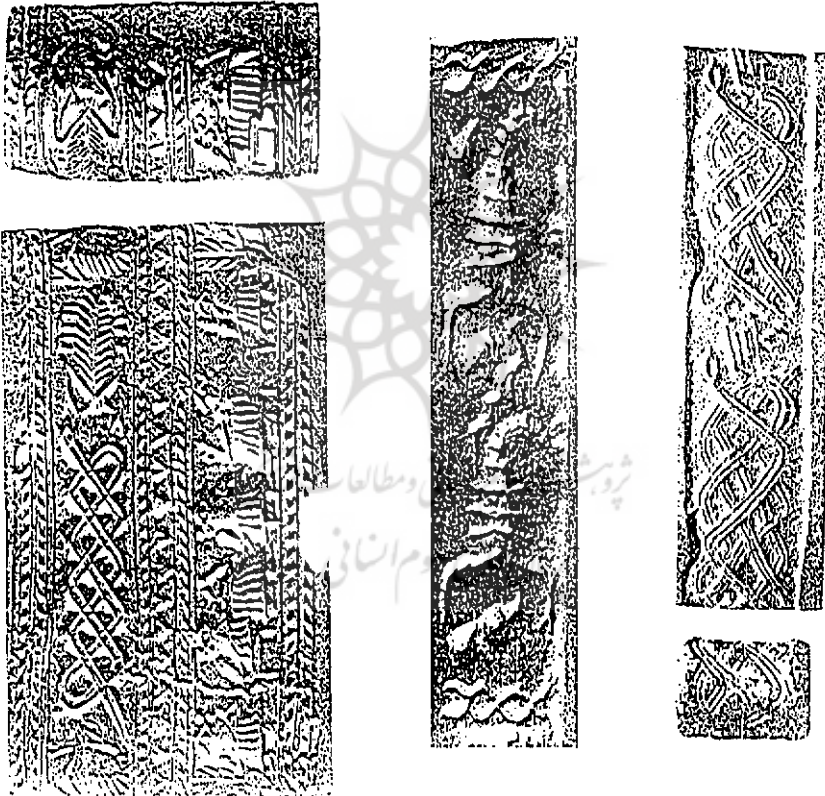
پیش از بررسی موضوع لازم به یادآوری است که میراث فرهنگی تمدن هندی و ملت‌های باستانی دیگر در پیشرفت سم‌شناسی اسلامی تأثیر داشته است،^۱ از این جهت، نگاهی بدانها می‌افکنیم:

در سندهای فرهنگی و پزشکی مربوط به تمدن باستانی دره رودهای دجله و فرات [و سرزمین ایران] اشاره‌های متعددی درباره گیاهان و جانوران زهرآگین و نیز نسخه‌هایی نیکو از داروهای گیاهی برای درمان حالت‌های مسمومیت آمده است. البته، این ملت‌های باستانی بر روش‌های درمان مسمومیت با استفاده از وسیله‌های عقیدتی و دینی و روانی، همچون: نماز و چشماروها و نیایش هم تکیه می‌کرده‌اند.

۱. از کتابهای مهم دانشوران هند در زمینه سمها: یکی کتاب شاناق فی السموم و الثریاق است که نسخه‌هایی از آن موجود است، یکی نسخه خطی مصری و دیگری نسخه المتحف العراقي به شماره (۱۱۴۶۶) و نسخه دارالکتب الظاهرية دمشق (۳ طبع)؛ دیگر کتاب السموم تألیف زنطاح حکیم است که از آن نیز تنها درالمتحف العراقي دو نسخه به شماره‌های (۱۶۹۸ - ۲) و (۱۶۹۸ - ۵) موجود می‌باشد.

در متنهای میخی نوشتهٔ زبان بابلی که مشابه عربی و زبان اکدی و آشوری اند، از گیاهان سمّی نام برده شده است، به خصوص از: گیاه حَنْظَل (خَنْزَلْتُو)، و پَلَخْم یا خَرْبَق (قَرَبَاخُو)، و زَعْفَرَان (آزبرانو)، و اصابع هِرْمِس یا سَورُنْجَان (سُرُنْجُو)، و تاج ریزی یا عَنَبُ النَّعْلَب (کِرِن شَلَبی)، و صبر (صبارو)، و گشنیز یا کَزْبُرَه (کَسْمِیْرُو)، و کَنَف یا قَنَب (قَنَبُو).^۱

در عقیده‌های باستانی عراقی و در هنر کهن عراقی و به ویژه در مهرهای استوانه‌ای و مهرهای مسطح و چشم‌اروهای سنگی و گردنبندها و ابزارهای سفالینه و منبت کاریها و مجسمه‌های کوچک، وجود جانوران زهرآگین (حشره‌ها، کژدمها، مارها) انعکاس یافته است. (نک: شکل ۱).

شکل (۱) مجموعه‌ای از مهرهای استوانه‌ای در المتحف العراقي که انعکاس جانوران زهرآگین در هنر باستانی عراقی را بیان می‌کند

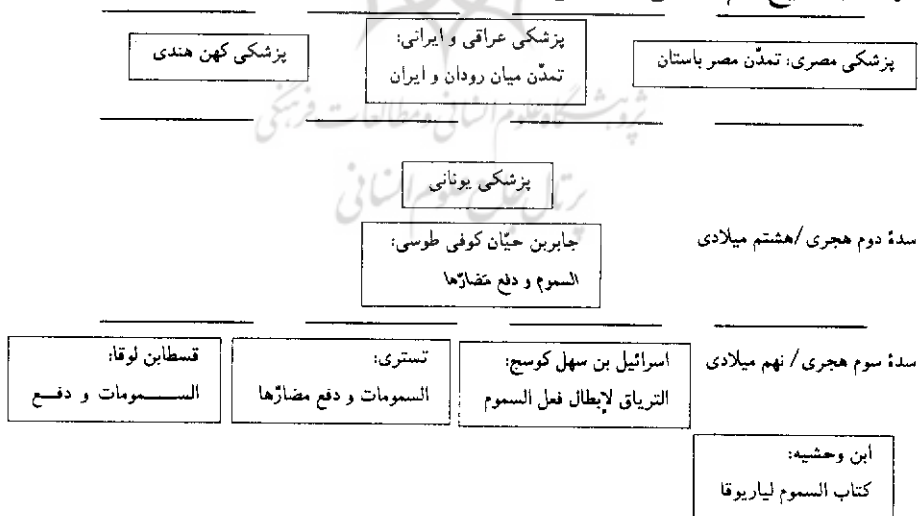
۱. طه باقر، من تراثنا اللغوي القديم، مطبعة المجمع العلمي العراقي، ۱۹۸۰م.

اثر پژوهان در عراق، در میان کاویده‌های منطقه باستانی مَکَش، مجسمه‌های کوچکی از هزارپا (Scolopendra) یافته‌اند. در مهرهای استوانه‌ای نیز کژدمها به شکلهای گوناگونی به تصویر کشیده شده‌اند. همچنین افعیه‌های خالدار، یا بی خال نیز بر روی سنگ مرمرها ترسیم شده‌اند و نیز در تصویرهای رسم شده بر روی مهرهای استوانه‌ای آگدی می‌توان کژدمها و مارها را مشاهده کرد.

در متنهای میخی اشاره‌هایی چند در پیرامون جانوران زهرآگین آمده است، به خصوص در باب مار بسیار خطرناک صِل (صیرو)، و کژدم (عَقْرَبُو). نسخه‌های پزشکی آشوری نیز دانستنیهایی در باب پادزهرها را در بردارند و به بررسی دستگاه سَمّی / Sting موجود در پایانه دم کژدم و به بیان روشهای مداوای شخص مسموم شده و بیمار آسیب دیده می‌پردازند. نیز در همین نسخه‌ها به روشهای آماده سازی مرهمهای پادزهر جانوری اشاره شده است و راههای تبخیر داروهای گیاهی برای راندن حشره‌ها و جانوران زهرآگین هم بیان گردیده^۱.

۲. متنهای اسلامی درباره سم‌شناسی:

دانشوران و پزشکان مسلمان از راه نگارش کتابها و مقاله‌ها و متنهای معتبر در پیوند با سمها، در تاریخ سم‌شناسی نقشهایی برجسته ایفا کرده‌اند (شکل ۲)

۱. عبداللطیف البدری، الطبّ الآشوری، مطبعة المجمع العلمي العراقي، ۱۹۷۶ م.

شکل (۲) سهم دانشمندان مسلمان در تاریخ سم شناسی

البته، ایشان در کتابها و اثرهای خویش به بهترین گونه، از هندیان و ایرانیان و یونانیان و رومیان و ملتهای دیگر بهره جسته‌اند و با وجود این که بیشترین بخش از این کتابها امروزه گم شده محسوب می‌گردد، لیکن از عنوانهایشان چنین پیداست که پزشکان مسلمان به انگیزه دینی یا به رعایت آیینهای هنر پزشکی، دانسته‌های خود را درباره ساختن نسخه‌های سمهای کشنده برای عموم بر ملا نمی‌ساخته‌اند و بیشتر نوشته‌های ایشان در زمینه وسیله‌های پیشگیری از آنها و درمان حالت‌های بیماری مسمومان بوده است، خواه این حالت‌های مسمومیت به عمد پدید می‌آمدند، یا به سبب رخدادهای ناخواسته و بدان جهت، بیشتر کتابهای ایشان در زمینه تریاقهای پادزهری تألیف یافته است.^۱

۱. کمال السامرائی، مختصر تاریخ الطب العربی، بغداد، دارالحریة للطباعة، ۱۹۸۴م، ج ۲/ص ۳۷۱.

از جمله کوششهای درخشان اسلامی در این زمینه از شناخت علمی، کتابهای جابر بن حیان کوفی (سده دوم هجری / هشتم میلادی)، به خصوص کتاب وی به نام: السموم و دفع مضارها، می باشد. کتاب دیگری نیز وجود دارد که در زمینه تاریخ سم شناسی از اهمیت بسیاری برخوردار است و آن کتاب المُنْقِذُ مِنَ الْهَلَكَةِ فِي دَفْعِ السَّمَائِمِ الْمُهْلِكَةِ، تألیف حسین بن ابی ثعلب بن مبارک طیب (سده پنجم هجری / یازدهم میلادی) است و نیز کتابی دیگر هست، به نام: الرسالة الفاضلية في السموم، تألیف ابو عمران عبید / موسی بن میمون قرطبی (سده ششم هجری).

از جمله کتابهای مهم اسلامی در زمینه سمها، کتاب دیگری است که آن را ابن وحشیه کلدانی (سده سوم هجری / نهم میلادی) به عنوان: کتاب السموم لیا زبوقا، به عربی ترجمه کرده است. همچنین کتاب دیگری وجود دارد که در زمینه درمان مسمومیتها است و المعرفة في دفع السموم و حفظ الصحة نام دارد و از تألیفهای پدرالدین محمد قوصونی (سده دهم هجری / شانزدهم میلادی) می باشد.

درباره گیاهان سمی و تشخیص گونه ها و وصف شکلها و تعیین خطرهایشان برای تندرستی نیز بیانه های روشنی در متون پزشکی اسلامی، به خصوص، در کتاب الدلائل، تألیف حسن بن بهلول، و کتاب الجامع لمفردات الأدوية والأغذية، تألیف ابن بیطار آمده است. همچنین متون اسلامی به نگارش درباره جانوران سمی نیز پرداخته اند، به ویژه کتاب الحيوان جاحظ و کتاب عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات قزوینی و کتاب حياة الحيوان الكبرى، تألیف دمیری.

۳. هدفهای مسلمانان از سم شناسی: با علوم انسانی و طباطبات پزشکی
دانشمندان مسلمان هدفهای علمی و انسانی نگارش کتابهای اختصاصی درباره سمها را و نیز مقدار تلاشهای انجام پذیرفته در حمایت از انسان در مقابل خطرهای سمها را تبیین و تعریف کرده اند. همچنین ایشان به بیان راههای احتیاط در برابر آسیبها و هم به ذکر روشهای درست درخور پیروی در درمان حالتها مسمومیت ناخواسته پرداخته اند.

بررسی میراث مکتوب جابر بن حیان، دیدگاههای فلسفه علمی اسلامی و به خصوص، مقدس شماری دانش در میان مسلمانان را بر ایمن روشن می گرداند؛ زیرا به نظر وی، دانش است که آسیبها و گرفتاریها را از جان می زداید و برای آدمیان تندرستی و موهبتهای مادی زیستیشان را پاس می دارد. جابر بن حیان در زمانی بسیار زود دریافته است که جنبه های بهره وری در کار علمی بر بهره وری روانی و خدمت به انسان

متمرکز می‌باشند. در دیدگاه جابرین حیّان، به هنگام نگارش کتاب السموم و دفع مضارّه‌ها، مسؤولیت علمی به گونه‌ای روشن و آشکارا تجسّم می‌یابد؛ زیرا وی در برگه دوم نسخه دستنوشته اثر خود، به تبیین و تعریف هدفهایش می‌پردازد و می‌گوید:

«اما غرضمان در این کتاب، پرده برداشتن از روی نامهای این زهرها و گونه‌هایشان و ژرفای کارکردشان و بیان اندازه‌ای که از آنها گرفته می‌شود و شناخت گونه‌های خوب و بد و محل‌های صورتها و اندامهای ویژه کارکردهای آنها می‌باشد».

همچنین جابرین حیّان می‌گوید:

«داروهایی را یاد خواهیم کرد که به کمک آنها از آسیب زهرها، پیش از گرفتن و رساندنشان به بدن‌ها و رهایی از آنها، جلوگیری می‌شود».

جابرین حیّان پس از مشخص ساختن گونه‌های سمها، آن طور که در عبارت پیش گفته آمده است، در برگه ۲۵ کتابش، فلسفه خویش را در رهایی یافتن از خطرهای سمها تقریر کرده و دیدگاه علمی استوار دانشمند مسلمان در پنهان داشتن دانستنیهای مربوط به سمها را از دسترس توده مردم، مورد تأکید قرار داده و افزوده است که این آگاهیها باید، منحصرأ در اختیار متخصصان باشد، تا مبادا که کسی از آنها برای زیان رساندن به نوع بشر بهره گیرد.

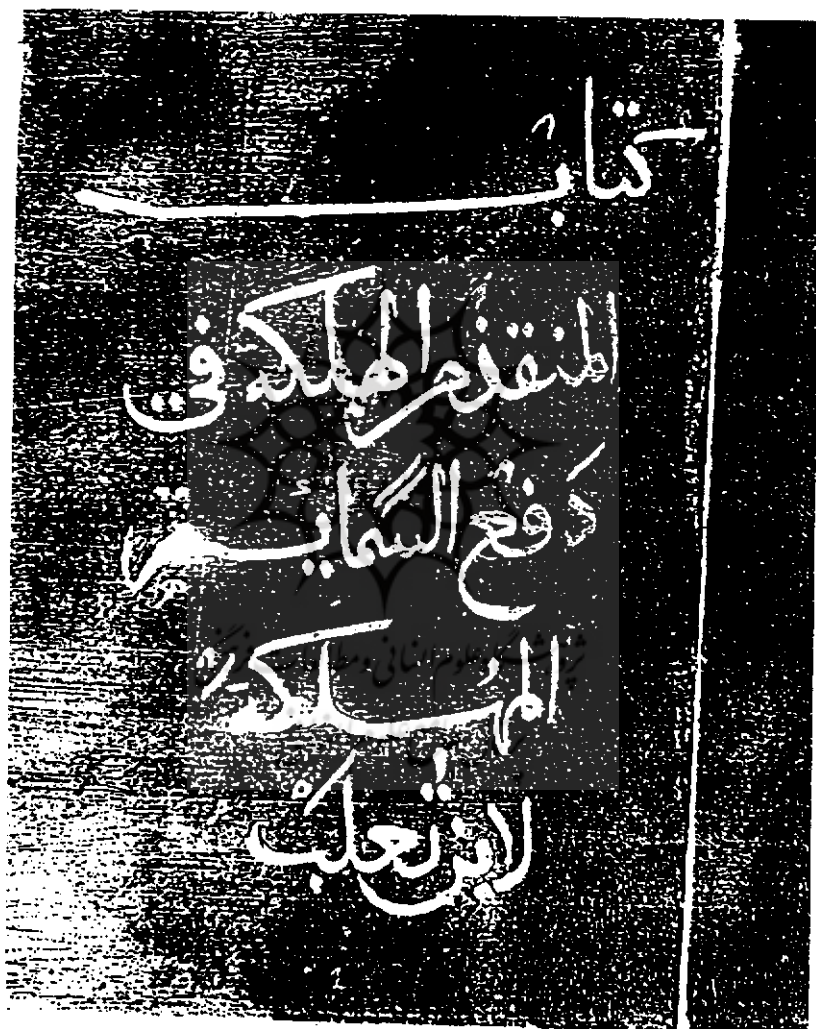
جابرین حیّان می‌گوید:

«البتّه، من این راهها را از آن جهت یاد کردم که به انواع بهره بردنها و رها شدن از کارکردهای سمها نیاز داریم و چون چنان هدفی بیشترین سببهای برانگیزنده ما به یاد کرد سمها بود، زیرا هدفمان فقط محفوظ ماندن از آنهاست و رهایی یافتن از کارکردهایشان، به خاطر منزلت و ثواب خدای متعال که با این کار خود بدان امیدواریم، هرگز هدفمان تنها ذکر سمها نمی‌باشد؛ زیرا در آن کار، هیچ فایده‌ای نیست و روش کار در این گونه امور، این است که پنهان آورده شوند و به رمز بازگو گردند و در کتابها ذکر نشوند و من می‌گویم که بر کسانی که مطلبهای موجود در این کتاب را شناخته‌اند، حرام است که آن مطلبها را در اختیار کسانی بگذارند که تقوا یا ترس از خدا ندارند؛ زیرا با آنها گرفتار خواهند شد و انگیزه نابودی و کیفر همیشگی ایشان فراهم خواهد گشت».

حسین بن ابی ثعلب بن مبارک طیب نیز در کتابش: *المُتَّقِدُ مِنَ الْمَهْلِكَةِ فِي دَفْعِ السَّمَائِمِ الْمَهْلِكَةِ*، به هدفهای خود از فراهم سازی کتابش چنین راه برده است (برگه ۶):

«در این کتابم، مطلبهایی را ذکر کرده‌ام که حکیمان آنها را با تیزهوشیهای بخردانه و اندیشه‌های روان شناسانه و آزمونهای طبیعی از روی نشانه‌ها و دلیلهای استخراج کرده‌اند که با شناخت آنها شاهان بزرگ و حاکمان بزرگوار از نابودی و هلاکت ایمن

می‌گردند و همان شناخت، ایشان را از رخداد‌های مشهور و بیماری‌های کهنه می‌رهاند و بر کسانی که بخواهند ایشان را بفریزند، یا آهنگ رفتار بدی درباره‌شان در سر بپروانند، چیره‌شان می‌سازد و در این هنگام، جان‌هایشان به سلامت می‌مانند و تنها ایشان از بیماری‌ها به صحت در می‌آیند و عمرهایشان دراز می‌گردد و دشمنان و ستیزگران برایشان گستاخ نمی‌گردند». (شکل ۳)

شکل (۳). تصویر صفحه‌ی عنوان کتاب المنقذ من الهلكة في دفع السمات المهلكة، تألیف حسین بن ابی ثعلب بن مبارک از میکرو فیلم نسخه‌ی کتابخانه‌ی دانشگاه پرینستون به شماره (۱۰۹۸).

۴. به کارگیری جانوران به منظور کشف وجود سمها:

در مآخذهای میراث مکتوب پزشکی اسلامی، دانستیهای مهمی دربارهٔ چگونگی به کارگیری جانوران به منظور کشف وجود سمها در خوردنیها و نوشیدنیها، آمده است که از لحاظ پیشرفت در سطح روشهای جدید علمی در پیرامون استفاده از جانوران آزمایشگاهی / Laboratory animals می‌باشند که به منظور آزمایش درجهٔ سمیت ترکیبهای شیمیایی و دارویی و در زمینه‌های دیگر پژوهش علمی صورت می‌گیرد.^۱ رازی به تکنیکهایی اشاره کرده است که آنها را از پزشکی هندی برگرفته و همهٔ آنها در چگونگی استفاده از جانوران و پرندگان خانگی به منظور کشف سمهای آمیخته شده در مواد غذایی خلاصه می‌شوند. همچنین حسین بن ابی ثعلب در کتاب خویش دربارهٔ سمها یک فصل در پیرامون انواع جانوران و استفاده از آنها در راهیابی به انواع سمها و احتیاط از آنها، آورده است (نک: جدول ۱).

دانشمندان مسلمان مشاهده‌های مهمی از تأثیر سمها بر روی جانوران را از جنبه‌های رفتاری، و نشانه‌های بیرونی و حرکت و فریاد کشیدن و شکل چشمها و جز اینها از نشانه‌های واکنشی به حالت‌های مسمومیتی را ثبت کرده‌اند.

در برخی از کتابهای مرجع میراث پزشکی و داروشناسی اسلامی، مستهایی نیز دربارهٔ استفاده از جانوران در آزمایشهای علمی در هنگام آزمودن تریاق پادزهرها و تجربهٔ آنها آورده‌اند.

جدول (۱)

فهرست جانوران نامبرده در کتابهای مرجع میراث اسلامی برای کشف سمهای موجود در مواد غذایی:

نک: الحاوي في الطب، تألیف رازی، والمنقذ من الهلکة في دفع السمائم المهلکة، تألیف حسین بن ابی ثعلب.

نشانه‌های مسمومیت	گونه‌های جانوران		نام به عربی	ردیف
	نام به انگلیسی	نام به فارسی		
بالش را می‌گستراند و می‌نالد.	Peacock	طاووس	الطاووس	۱
در جایش می‌میرد.	Kingfisher	قاوند*	القاوند	۲
می‌نالد.	Parrot	طوطی	البيغاء	۳

۱. محمدحسن الحمود، «تجارب و تقنیات عربیة في علوم الحیاة»، هفدهمین کنفرانس سالانه، سوئد، سوریه، ۱۹۹۳م.

۴	الوقواق	کوکو	Cuckoo	می‌گیرد.
۵	الصفرد	بلدرچین	Corncrake	دچار حمله غشی و سرگیجه می‌شود.
۶	الکراکی	درنا	Common crane	می‌نالد و اشک می‌بارد.
۷	الهزار	بلبل، هزارستان	Nightingale	سرخ‌شدگی چشم، حمله غشی، قی کردن و مردن.
۸	العقق	کلاغچه	Magpie	می‌نالد، در هوا بالا می‌پرد و می‌میرد.
۹	الغراب	کلاغ	Raven	صدایش می‌گیرد، در سر جایش خفه می‌شود.
۱۰	الوز-الأوز	مرغابی	Goose	دراهِ رفتن تلو تلو می‌خورد، می‌گریزد، قی می‌کند.
۱۱	الدجاج الالهلی	مرغ خانگی	Chicken	در جایش می‌میرد.
۱۲	القفذ	خاریشت - چوجه تیغی	Hedgehog	تسلیم می‌شود، می‌گریزد.
۱۳	الأیل	گوزن	Deer	سرخ‌شدگی چشمها.
۱۴	ابن عرس	راسو- موش خرما	Ferret	موریزی، می‌ارزد، در جایش می‌شاشد.
۱۵	السّور	گره	Cat	آشفگی در راه رفتن، سرخ‌شدگی چشمان، ریزش مو مردن
۱۶	القرد	بوزینه‌میمون	Monkey	قی می‌کند، از چیزهای مسموم می‌گریزد و می‌ریند.

* «در بلاد ترک مرغی است که آن را قاوند نامند (عقلی، مخزن الأدویة، ص ۶۷۱).

بدرالدین محمد بن بهرام قلانسی سمرقندی (سده ششم هجری / دوازدهم میلادی) در کتاب معروفش: *اقریاذین قلانسی* به استفاده از قراول / Pheasant در آزمایش تریاق / پادزهر و چیره ساختن افعیهها بر آن پس از تریاق خوراندن بدو و مراقبت کردن از آن در پی این کار، اشاره کرده است.^۱

جدول (۲): فهرست جانوران آزمایشگاهی که از آنها در حال حاضر در آزمایشهای سمها / Toxicity Test در مراکزهای پژوهشی علمی استفاده می‌شود:

ردیف	نام به عربی	نام به فارسی	نام به انگلیسی
۱	الفئران البیضاء	موشهای سفیدخانگی	Mice
۲	الجردان البیضاء	موشهای سفید صحرائی	Rat
۳	الهامستر	هامستر	Hamster
۴	خنزیر غینیا	خوک گینه	Guineapig
۵	الأرنب	خرگوش	Rabiit

۱. بدرالدین قلانسی، *اقریاذین القلانسی*، به کوشش محمد زهیرالابابا، سوریه، حلب، دانشگاه حلب، ۱۹۸۳ م.

Cat	انواع گربه‌ها	القطط	۶
Dog	انواع سگها	الكلاب	۷
Monkey	انواع میمونها	القرود	۸
Chicken	جوجه مرغ خانگی	الفروج	۹

درخور توجه است که مرکزهای پژوهشی علمی برای گونه‌های مختلف جانوران آزمایشگاهی، به شکلی مخصوص، شرایط زیستی ثابتی را فراهم می‌سازند که با آزمایشهای علمی مناسب دارند، همچون: ثابت نگهداری درجه‌های حرارت و رطوبت و نورپردازی محیط؛ نیز آب و چیره‌های غذایی کامل برای جانوران فراهم می‌کنند و همچنین شرایط پاکیزگی و نظافت قفسها را فراهم می‌سازند، تا دستیابی به جانورانی شایسته برای اجرای آزمایشهای علمی تضمین گردد.

بنیادهای پژوهشی علمی در عصر حاضر خود به پرورش و مراقبت انواع گوناگون جانوران آزمایشگاهی، به شکلی ویژه، می‌پردازند، تا استفاده بهینه از آنها در اجرای آزمایشهای علمی در زمینه‌های پزشکی و داروشناسی و آزمودنهای داروها و واکسنها و زهرها میسر باشد (جدول ۲).

همچنین نهادهای قانون گذاری جدید جهانی، روشهای پرورش جانوران آزمایشگاهی را، به خصوص، از لحاظ تأمین محلّ زیستی / Housing و محیط اجتماعی / Social Environment و تهویه و روشنایی و تغذیه و اندازه تحمل جانوران در خلال اجرای آزمایشهای علمی، مورد توجه قرار داده‌اند و به ویژه، به رعایت درجه تحمل، و درد و مراقبت دامپزشکانه / Veterinary care و حصر بهداشتی جانوران / Quarantine و آرام بخشی / Anesthesia و کشتن مهرورزانه آنها در صورت لزوم، تأکید می‌ورزند.

در پرتو این حقیقتهاست که می‌توان گفت: تحوّل علمی شکوهمند عصر جدید، اگر نوآوریهای اسلامی نمی‌بودند، هرگز تحقق نمی‌یافت. همین نوآوریهایی که در تمدن اسلامی در کنار تمدنهای معاصر تحقق یافتند و به تکامل شناخت در شاخه‌های تطبیقی علم منجر شدند که از جمله آنها، یکی هم سم‌شناسی می‌باشد.

۵. گیاهان سمّی / Poisonous Plants (جدول ۳):

در کتابهای مرجع میراث اسلامی دانستنیهایی ارزشمند درباره گیاهان سمّی^۱

۱. نک: جابربن حیان، السموم و دفع مضرها، نسخه خطی المتحف العراقي، شماره: ۱۷۲۱؛ حسین بن ابی ثعلب، المنقذ من الهلکة، نسخه خطی دانشگاه پرینستون؛ ابن البیتار، الجامع لمفردات الأدوية والأغذية، چاپ بلاق، ۱۹۳۸ م.

آمده‌اند که در سطرهای بعدی فهرستی از آنها - آن گونه که در مآخذ اسلامی ذکر شده‌اند - آورده می‌گردد:

شبه بوزق البونز و فیدی من طوبه نذین یا یودله ساق طوله
 بجز من شبر و علیه شملونه لجر ما بال الا انواده و اصل علیه قشر
 لونه حمره و اذا قشره اصل طامعنه و اصله اجبره و عوایب
 طولها من طوبه و عوایب شبره شبه بصله البونز

سوک
 السورجان

و عوایب شبره و عوایب شبره و عوایب شبره و عوایب شبره

شکل (۴). گیاه السورجان / Colchicum autumnale از گیاهان سستی، از کتاب المادة الطبیة.

تألیف دیسکوریدس.

جدول (۳)
گیاهان سمّی در متون پزشکی اسلامی

ردیف	نام گیاه به زبان عربی	نام گیاه به زبان فارسی	نام گیاه به زبان انگلیسی
۱	بیش	تاج الملوک	Aconitum Napellus
۲	خشخاش	خشخاش	Papares Somniferum
۳	بنج	بنگ - شاهدانه	Hyoscyamus Albus
۴	قُنَّب	کنف	Cannabis Sativa
۵	بیرُوح	میژ گیاه	Mandragora Officinarum
۶	کالکنج	عروس پس پرده	Physalis alkekengi
۷	شوکران	شوکران	Conium Maculatum
۸	جوزمائل	تاتوره	Datura metal
۹	بَلادُر	انقر دیا	Ana cardium officinarum
۱۰	فریبون	فریبون	Exphorbia officinarum
۱۱	لاغیه	سینه یخ*	Exphorbia esula
۱۲	موهدان	مَهْد**	Exphorbia Lathyris
۱۳	شُیرم	گاوکَشک	Exphorbia pithusa
۱۴	کُنْدَس	بیخ گازران***	Gpsophilla struthium
۱۵	خریق اخضر	پَلخَم سبز****	Veratrum album
۱۶	خریق اسود	پلخم سیاه	Helleborus niger
۱۷	خردل	خردل	Sinapsis alba
۱۸	دقلی	خرزهره	Nerium oleander
۱۹	انجره	گزنه	Urtica Pilulifera
۲۰	خیارشنبر	خیارشنبر - فلوس	Cassia Fistula
۲۱	عنصل	پیازدشتی - اسقیل	Urginea maritima
۲۲	عنب التعلب	تاج ریزی	Solanum nigrum

*** عقیلی، ص ۷۶۶.

*** همو، ص ۸۵۵

*** عقیلی، ص ۷۷۳.

**** عقیلی، ص ۳۸۲.

دوره جدید، سال چهارم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۸۵ (پیاپی ۳۵)

Delphinium Staphisagria	مویزک	مویزج	۲۳
Colchicum autumnale	حاضرالمهر - اصابع هرمس	سورنجان	۲۴
Citrullus Colocynthis	هندوانه ابوجهل	حنظل	۲۵
Cherianthus Cherii	شب بو	خیری	۲۶
Ecballium elaterium	خیارچنبردشتی	قنّاء الحمار	۲۷
Cinnamomum Camphora	کافور	کافور	۲۸
Stry chos- nusvomica	جوزقی آور	جوزالقیء	۲۹
Lolium temulentum	گندم دیوانه	شیلیم	۳۰
baphne mezerium	مازریون	مازریون	۳۱
Rubia Tinctorum	روناس	فوة الصیغ	۳۲
Melia azedirachta	آزاد درخت	آزاد رخت	۳۳
Calotropis procera	کافیشه	عشر	۳۴

پزشکان مسلمان از جهت‌هایی گوناگون، درباره گیاهان سمّی بحث کرده‌اند، بدین ترتیب:

ا) گیاهان سمّی و دستگاه عصبی:

پزشکان مسلمان درباره گیاهان سمّی تأثیرگذار بر دستگاه عصبی گفتگو کرده‌اند و بحث‌های ایشان را در این زمینه می‌شود به دو محور زیر تقسیم نمود:

۱) گیاهان سمّی از کاراندازنده دستگاه عصبی / CNS-Depressants:

این بحثها، انواع گیاهان سمّی را که از فعالیت مغز و مخچه و نخاع شوکی (Sedative) (hypnotics) می‌کاهند، در بر می‌گیرند. تأثیر این داروهای گیاهی بر بدن، از راه اندازه جرعه‌هایی که به بدن وارد می‌گردند، محدود می‌گردد؛ زیرا در جرعه‌های اندک موجب خواب آوری و آرام بخشی می‌شوند؛ اما در صورت فزون شدن اندازه‌های جرعه‌ها، در نتیجه تأثیر ترکیبهای آرام بخش - خواب آور بر مرکزهای مغزی کنترل‌کننده تنفس، منجر به مرگ می‌شوند^۱ و در منابع میراث پزشکی اسلامی، فهرست گیاهان آرام بخش -

۱. محمد حسن الحمود وجهنیة الالوسی، «النباتات السامة»، ندوة القطرية السادسة، بغداد، ۱۹۹۰م.

خواب آور یاد شده، شامل این گیاهان می باشد^۱: شوکران، کنف، خشخاش، گندم دیوانه، و شایبیک (لُفّاح: عقیلی، ص ۷۹۱)، بنگ، تاتوره و تاج ریزی.

۲) گیاهان مسبب بیماری های عصبی

در متون پزشکی میراث اسلامی دانستنیهایی درباره گیاهان سمّی مؤثر بر کارکرد دستگاه عصبی و زندگی عقلی و رفتار آدمی آورده اند. دانستنیهایی که پزشکان مسلمان در متنهای پزشکی خود ثبت کرده اند، روشن ساخته است که گیاهان سمّی، بیماریهای عصبی بعدی را موجب می گردند (جدول ۴):

جدول (۴)

نام بیماری به فارسی	نام بیماری به عربی	ردیف	نام بیماری به انگلیسی
بیهوده گویی	هذیان	۱	Delirium
سرگیجه	دوار	۲	Vertigo
حمله غشی-صرع	صرع	۳	Epilepsy
خواب زدگی	سبات	۴	Coma
وسواس	وسواس	۵	Obsession
فراموشی	فقدان الذاكرة	۶	Amnesia
مالیخولیا	سودا	۷	Schizophrenia

فهرست گیاهان ذکر شده در متون میراث اسلامی که موجب بیماری عصبی می شوند، این گونه های گیاهی را در بر می گیرد^۲: پَلْحَم، زعفران، کنف، شایبیک، بنگ، انقردیا، تاج ریزی، تاتوره، و بادمجان.

۱. نک: ابن سینا، القانون في الطب؛ ابن هبل البغدادي، المختارات في الطب؛ ابن جزلة البغدادي، منهاج البيان (نسخة خطی).

۲. نک: رازی، الحاوي في الطب، ج ۲۰؛ همو، المنصوري في الطب، به كوشش حازم البكري، كويت، «منعقد المخطوطات العربية؛ الحسن بن البهلول، كتاب الدلائل، كويت، معهد المخطوطات العربية، ۱۹۸۷م؛ علی بن عباس مجوسی، كامل الصناعة الطیبة، ج ۲ / ص ۲۲۸.

ب) گیاهان سمّی و دستگاہ گوارشی:

در متنهای مرجع میراث مکتوب پزشکی اسلامی، اشاره‌های متعدّدی پیرامون تأثیر گیاهان سمّی بر دستگاہ گوارشی و تولید حالت‌های بعدی، آمده‌اند (جدول ۵):

جدول (۵)

ردیف	نام بیماری به عربی	نام بیماری به فارسی	نام بیماری به انگلیسی
۱	القيء	قی - استفراغ	Emetic
۲	المفص	قولنج - شکم پیچه	Colic
۳	الغثیان	حال به هم خوردگی	Nausea
۴	الإسهال	شکم روش	Purgation
۵	قرحة المعدة والأمعاء	زخم معده و روده‌ها	Ulcerogenic

فهرست گیاهان مؤثر بر دستگاہ گوارش که در کتابهای مرجع میراث پزشکی اسلامی آمده‌اند، شامل این گونه‌ها می‌باشد: هندوانه ابوجهل، کرچک، جوز قی آور، سقمونیا، فریبون، خیارچنبر دشتی، سینئه یخ، گاوکشک و صبر^۱.

ج) گیاهان جنین کش:

در کتابهای مرجع میراث پزشکی اسلامی اشاره‌هایی روشن به گونه‌های گیاهان کشنده جنینها / Embryocides شده است^۲ و آنها عبارت‌اند از: روناس / R. Tinctorum، پلّخُم، سقمونیا، دارچینی، هندوانه ابوجهل، و شب بو.

د) گیاهان کشنده انسان:

گیاهان سمّی و بخشهای آنها که در صورت برگرفتن مقادیرهای زیادی از آنها به مرگ و نابودی استفاده کننده منجر می‌شوند، عبارت‌اند از: خرزهره، تاج ریزی، گاوکشک، فریبون، تاتوره، انقردیا، سقمونیا، و اصابع هرِمِس^۳.

۱. محمد حسن الحمود و جهیه آلوسی، النباتات السامة، جدول (۳)، صص ۳۹۹ - ۴۰۰.

۲. نک: رازی، الحاوي في الطب، ج ۲۰؛ ابن بطار. الجامع لمفردات الأدوية والأغذية؛ ابن جزار قیروانی، کتاب الاعتماد في الأدوية المفردة، فرانکفورت، معهد تاریخ العلوم العربیة و الاسلامیة (نسخه عکسی)، ۱۹۸۵ م؛ ابوالقاسم الغسانی، حذیقة الأزهار، به کوشش محمد العربی الخطابی، دارالقرب الاسلامی، ۱۹۸۵ م.

۳. محمد حسن الحمود و جهیه آلوسی، النباتات السامة، جدول (۵)

ه) گیاهان دارای اثرهای دیگر:

گیاهان سمی گونه‌های گیاهان زهرآگین موجب خون ریزی / Haemorrhagia، و خون دماغ / Rhinorrhagia، و نابینایی / Anapia، و شب کوری / Nyctalopia، و گیاهان زهرآگین موجب پیشاب خونین / Haematuria، و گیاهان تأثیرگذار بر پوست / Rubifacient می‌شوند. می‌توان گفت که دانستنیهای یاد شده در متنهای میراث پزشکی اسلامی درباره گیاهان سمی و تأثیرهای گوناگونشان بر آدمی و بر جانوران، خود نتیجه تجربه‌ها و همکاریهای دوره‌های زمانی دیرینه و دراز آهنگ با تمدنهای دیگر بوده است و این تلاشهای دانشمندان مسلمان در زمینه بررسی سمهای گیاهان هنوز در سطح جهانی ناشناخته مانده است.

۶. جانوران سمی / Poisonous Animals:

کتابهای مرجع پزشکی جدید به وصفهایی از سمهای جانوری اشاره کرده و ترکیبهای اندامی را که در بردارند بر شمرده‌اند، از قبیل: ماده‌های پروتئینی و آنزیمها و ترکیبهای پپتیدی. سرشت و کارکرد سمهایی که در جانور تولید می‌شوند، با هم اختلاف دارد، زیرا سمها / Venom در غده‌هایی اختصاصی / Venomous glands تولید می‌شوند و در کارکردهای حمله به شکارها به کار می‌روند، البته به شرط دارا بودن دستگاه تزریق سم به بدن قربانی (مانند سمهای کژدمها و زنبورها). ترش‌های لعابی و پوستی غده‌ها و اندامهای دیگر بدن برخی از جانوران ماده‌هایی زهری / Toxins دارند که کارکرد بنیادینشان دفاع از بدن می‌باشد (مانند سمهای موجود در غده‌های پوستی وزغهای سمی).

دانشمندان مسلمان دانستنیهای دقیقی درباره سمهای جانوری موجود در غده‌های اختصاصی / Venoms و فعالیت‌های حیاتی آنها ثبت کرده‌اند. چنان که جاحظ به دقیق‌ترین آزمایشهای علمی در کشف اندازه‌های سمهای کژدمها و تأکید بر ناچیزی اندازه‌هایشان اشاره کرده است. جاحظ می‌گوید:

«از چگونگی اندازه سمّ عقرب جرّاره (نوعی از کژدمها) یا سمّ افعی می‌توانید، اطلاع یابید، بدین ترتیب که اگر جرّاره را پیش از نیش زدنش و پس از آن، وزن کنید، درخواهید یافت که بر یک وزن خواهد بود»^۱.

دانشمندان مسلمان در پیرامون گونه‌های جانوری زیرین نیز، با اطمینان، ملاحظه‌های مهمی ابراز داشته‌اند:

۱. جاحظ، الحيوان، ج ۲ / ص ۱۳۶.

(۱) هزارپاها / Chilopoda^۱؛

(۲) زنبورها / Vespidae^۲؛

ابن سینا درباره گزندگان و نیشداران گفته است:

«... و از زنبورهای بزرگ تیره‌ای سر سیاه است... کشنده است و گونه بزرگ نیش آن گونه، کشنده تر است و از این رو، چه بسا که تشنج به ناتوانی زانوها بیانجامد، و اما گونه کوچک نیش هم ممکن است که فاجعه پدید آمده از نیش زدنش عظیم باشد و تاوهای Blisters ایجاد کند»؛

(۳) زنبورهای عسل / Apidae^۳؛

(۴) حشره‌های بند پا و قاب بال (سوسکهای گزنده) / Meloidae؛

در متنهای پزشکی اسلامی اشاره‌هایی چند بدین حشره‌های خطرناک برای آدمیان آمده است، به خصوص در کتاب السوم و دفع مفاضا، تألیف جابر بن حیّان و کتاب القانون، تألیف ابن سینا و کتاب المنصوری فی الطب، تألیف رازی.

در دانش پزشکی نوین تأکید بر این است که این گونه از حشره‌ها و سوسکهای گزنده سوزش آور ایجاد آماسهای پوستی می‌کنند و آنها حشره‌هایی هستند که خون و مایعات بدنیشان ماده کانتاردین / Canthardin دارد که همان ماده در صورت تماس حشره با پوست، موجب سوزش آن می‌گردد؛

(۵) انواع کژدمها / Scorpionida؛

در کتابهای علمی و طبّی اسلامی و ارسیهایی چند پیرامون انواع کژدمها و خطرهایشان و نیز پراکندگی جغرافیایشان ذکر شده است که اهمیت دادن جدی دانشمندان مسلمان را نسبت به خطرهای این جانوران سمّی بازگو می‌کند. رازی به آسیبهای کژدمها و جزایرها اشاره کرده است.^۴ همچنین ابن سینا، انواع کژدمهای زیرین را وصف کرده است.^۵

(۱) سفیدها؛ (۲) زردها؛ (۳) آتشگونها؛ (۴) خاکستریها؛ (۵) خاکیهای تیره؛ (۶) سبزهها؛ (۷) زرینها؛ (۸) سیاهها؛ (۹) شرایها.

(۶) خرگوش دریایی / Mollusca؛

(۷) کژدم دریایی / Scorpionfish (ماهیهای کژدمی / Scorpaenidae)؛

۱. ابن سینا، القانون، ج ۳ / ۲۶۲؛ رازی، الحاوی، ج ۱۹ / ص ۳۴۵.

۲. ابن سینا، القانون، ج ۳ / ص ۲۶۱؛ رازی، الحاوی، ج ۱۹ / ص ۲۶۲.

۳. رازی، الحاوی، ج ۱۹ / ص ۳۳۶؛ دمیری، حیاة الحيوان الکبری، ج ۲ / ص ۳۴۰.

۴. رازی، الحاوی، ج ۱۹ / ص ۲۴۹. ۵. ابن سینا، القانون، ج ۳ / ص ۲۵۵.

ابن سینا با این گفته خود به عارضه‌های گزش کژدم دریایی اشاره کرده است:
«از گزش آن با دکردگی شکم و حالتی استسقا گونه پدید می‌آید».

۸) وزغها / Sallentia و سمندرها (چلیپاسه‌ها) Urodela؛

ابن سینا درباره سمندر (چلیپاسه) گفته است:

«از خوردن آن، دردهایی سخت در معده و نوعی آماس در شکم و گرفتگی عضله‌ها و بند آمدن پیشاب در شخص خورنده عارض می‌گردد»^۲.

۹) انواع مارمولکها / Lacertilia؛

۱۰) اژدهایان و مارها و افعیها / Ophidia (شکل ۵):

در متنهای پزشکی اسلامی به نگارش و ارسیهایی پیرامون افعیها و مارها توجه گردیده و ابن سینا فهرستی مفصل از گونه‌های مارها و افعیها، بدین ترتیب ارائه داده است^۳:

أ) مار موسوم به «ملکه»؛

ب) مار موسوم به رباینده؛

ج) مار زهرپاش؛

د) افعیهای بلوطی رنگ؛

ه) افعیهای تشنه کام؛

و) مار شاخدار؛

ز) مار جهنده و پرنده؛

ح) مار گاوری؛

ط) مار خالدار سیاه و سفید.

دمیری نیز درباره افعیها سخن گفته است^۴ و چون سخن وی از اهمیت علمی برخوردار می‌باشد، در این مبحث برای غنی ساختن موضوع، اشاره به سخن وی خالی از فایده نمی‌باشد. او بدین گونه‌ها راه یافته است:

أ) خالدار؛ ب) راه راه؛ ج) سوسمار؛ د) پیشتاز؛ ه) استوار؛ و) ناپاک؛ ز) کشنده.

۷. درمانهای پزشکی در حالت‌های مسمومیت با انواع زهرها:

در متنهای پزشکی اسلامی، فصلهای مستقلی به بحث درباره روشها و تکنیکهای پزشکی کاربردی برای درمان زخمها و آماسهای پدید آمده از گزش افعیها و دیگر

۲. ابن سینا، القانون، ج ۳ / ص ۲۳۲.

۱. ابن سینا، القانون، ج ۳ / ص ۲۶۲.

۳. ابن سینا، القانون، ج ۳ / ص ۲۴۰.

۴. دمیری، حیاة الحیوان، ج ۲ / صص ۲۷، ۱۷۱، ۲۳۳، ۲۳۷، ۲۶۶، ۲۷۵، ۲۷۶، ۳۳۵، ۳۳۶.

جانوران و همچنین برای درمان زخمهای پدید آمده از نیش زدن زنبورها و کژدمها اختصاص یافته‌اند؛ زیرا این بحث برای تندرستی و زندگانی آدمیان بسیار مهم به شمار آمده است.

الذي لا يخرج ناصب المنع حتى يهدف والناس من سبال المنع من سباله كما ينسج عري من سباله

منه نسا أمسا والناج يسال له ينس وهو النسران من الإنسان اذ نابه لجرته ثم انما اجناس للبه

المنع الماتر ما الى الضحية والناج من سباله الذي لا يخرج حتى يهدف والناس من سباله كما ينسج عري من سباله

يخرج من النسران وهو النسران من سباله الذي لا يخرج حتى يهدف والناس من سباله كما ينسج عري من سباله

المنع وهو النسران من سباله الذي لا يخرج حتى يهدف والناس من سباله كما ينسج عري من سباله

وهو النسران من سباله الذي لا يخرج حتى يهدف والناس من سباله كما ينسج عري من سباله

شکل (۵). انواع مارها، نسخه خطی عربی، کتاب التریاق Theriaca

از جالینوس، موجود در کتابخانه ملی وین - اتریش.

مسلمانان به بیان روشهای مؤثر در بهبود بخشی از آسیبهای سمهایی نیز پرداخته‌اند که همراه با مواد غذایی خورده می‌شوند، خواه منشأ گیاهی داشته باشند، یا منشأ جانوری و می‌توان گفت که بیشتر روشهایی که در این زمینه بدانها تکیه کرده‌اند، به طور کلی، با روشهای کمکهای اولیه شناخته شده امروزین تطبیق می‌کند.

روشهایی را که پزشکان مسلمان برای بهبود از خطرهای سمهای جانوری و گیاهی پیشنهاد کرده‌اند، می‌توان بدین گونه، خلاصه کرد:

- ۱) بستن اندام در جای بالایی جای گزش افعیها و نیش زنی زنبورها و زنبور عسلها؛
- ۲) بیرون کشیدن سم از منطقه گزیدگی با کمک مکیدن / Sucking با به کار گرفتن ابزارهای خون‌گیری (حجامت پزشکی) پس از بستن اندام؛
- ۳) داغ کردن جای گزش و نیش زنی، با آتش؛
- ۴) بیخ نهادن و آب سرد ریختن بر محل گزیدگی و نیش زنی؛
- ۵) بریدن اندام در حالتهای مسمومیت خیلی شدید؛
- ۶) در متنهای پزشکی اسلامی در حالتهای تناول سمهای گیاهی و جانوری با غذاها و آشامیدنیها، مجموعه‌ای از تدبیرهای مناسب پیشنهاد شده است، به خصوص، دادن آب نیم گرم و روغن به شخص مسموم، تا به قی کردن و ادرار شود و همچنین به کار بردن امالته انواع مسهلها؛
- ۷) استفاده از گیاهان پزشکی برای ساختن نسخه‌های دارویی و ضامدها و غذاها برای درمان آماسهای گزیدگی و نیش زدگی جانوران سمی، یا در پی مسموم شدگی با غذاها و آشامیدنیها از گیاهان سمی.

کتابشناسی

۱. ابن ابی ثعلب، حسین بن مبارک طبیب، المنقذ من الهلکة، نسخه خطی دانشگاه برینستون؛
۲. ابن بیطار، عبدالله بن احمد، الجامع لمفردات الأدوية والأغذية، مصر، بولاق، ۱۹۳۸م؛
۳. ابن جزار قیروانی، احمد بن ابراهیم، الاعتماد فی الأدوية المفردة، چاپ عکسی، معهد تاریخ العلوم العربیة و الاسلامیة، ۱۹۸۵ م؛

٤. ابن جزلة بغدادى، منهج البيان في ما يستعمله الانسان من العقاقير، نسخة خطى، المتحف العراقي؛
٥. ابن سينا، حسين بن عبدالله، القانون في الطب، رم، ١٥٩٣ م؛
٦. ابن هبل بغدادى، مهذب الدين ابوالحسن على بن احمد، المختارات في الطب؛
٧. باقر، طه، من تراثنا اللغوي القديم، بغداد، مطبعة المجمع العراقي، ١٩٨٠ م؛
٨. بدرى، عبداللطيف، الطب الآشوري، بغداد، مطبعة المجمع العراقي، ١٩٧٦ م؛
٩. جابر بن حيان صوفي طوسي، السموم و دفع مضارها، نسخة خطى، المتحف العراقي، شماره (١٧٢١)؛
١٠. جاحظ، عمرو بن بحر، الحيوان، به كوشش عبدالسلام محمد هارون، قاهره، ١٩٣٨ م؛
١١. الحمدود، محمد حسن، تجارب و تقنيات عربية في علوم الحياة، سوريه، سويدا، هفدهمين كنجره سالانه، ١٩٩٣ م؛
١٢. همو، وجهينه آلوسى، النباتات السامة، بغداد، ندوة القطرية السادسة، ١٩٩٠ م؛
١٣. دميرى، محمد كمال الدين، حياة الحيوان الكبرى، تهران، ١٢٨٥ ق / ١٨٦٨ م؛
١٤. رازى، محمد بن زكريا، الحاوي في الطب، ونيز، ١٥٤٢ م؛
١٥. همو، المنصوري في الطب، به كوشش حازم البكري، كويت، معهد المخطوطات العربية، ١٩٨٧ م؛
١٦. زنتاح حكيم، السموم، نسخه هاى خطى موجود در المتحف العراقي، به شماره هاى (١٦٩٨ - ٢) و (١٦٩٨ - ٥)؛
١٧. سامرائى، كمال، مختصر تاريخ الطب العربي، بغداد، دارالحرية للطباعة، ١٩٨٤ م؛
١٨. عزاوى، عباس، علم الحشرات التطبيقي، بغداد، مطبعة الزهراء، ١٩٨٠ م؛
١٩. عقيلى خراسانى، محمد حسين، مخزن الأدوية، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامى، ١٣٧١ ش؛
٢٠. غسانى، ابوالقاسم، حديقة الأزهار، به كوشش محمد العربي الخطايبى، دارالغرب الاسلامى، ١٩٨٥ م؛
٢١. قلانسي، بدرالدين سمرقندى، اقرباذين القلانسي، به كوشش محمد زهير البابا، سوريه، حلب، دانشگاه حلب، ١٩٨٣ م.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی